

JÓZEF STANISŁAW ZEGAR

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy w Warszawie

ROLNICTWO WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIEGO NA TLE KRAJU I REGIONU WSCHODNIEGO WEDŁUG TYPU GMIN (MIEJSKIE, MIEJSKO-WIEJSKIE, WIEJSKIE)

Abstract: *The Agriculture of Świętokrzyskie Voivodeship vs. Country and Eastern Region by the Type of Gminas (Urban, Urban-Rural, Rural).* Agricultural holdings are existing in the rural area which is diversified according to the location in relation to the cities that create the main market for agricultural products and other goods and services produced by this holdings. Historical relations between agriculture and cities known as von Thünen's circles recently has fundamentally changed. The intensity and efficiency of agriculture in the area around the city gave way to more distant places, often known as peripheries. It is because of the proximity of the city generally promotes economic growth but does not promote development of agriculture.

The purpose of this article is to determine the diversity of agricultural holdings according to type of gminas in the Świętokrzyskie Voivodeship versus the Eastern Region and whole country. The comparison does not look favorable for holdings of Świętokrzyskie Voivodeship, in particular with respect to the selected sustainability indicators. This is essentially a negative balance of organic substances in agricultural land and the excessive share of cereals in crop structure. In the area of urban gminas there is a clear extensification of agriculture, which would be even desirable, if not a clear withdrawal from agricultural activities.

Key words: Agricultural holdings, sustainable development, type of gminas.

Wstęp

Rolnictwo powszechnie jest jednoznacznie kojarzone z wsią lub z obszarami wiejskimi. Rzadko kiedy zauważa się rolnictwo w miastach. Podstawą – kryterium – wyróżniania wsi i miast, jak też obszarów wiejskich w Polsce jest podział administracyjny kraju ujęty w systemie TERYT. Takie kryterium jest stosowane przez GUS

w publikacjach statystycznych odnoszących się do obszarów wiejskich, w których za obszary wiejskie uznaje się to wszystko, co pozostaje poza miastem [GUS 2013]. Operuje się z reguły gminami, jako jednostkami przestrzennymi, w odniesieniu do których wyróżnia się typy, a mianowicie gminy: wiejskie, miejsko-wiejskie i miejskie.

Podstawowymi podmiotami rolnictwa w Polsce są rodzinne gospodarstwa rolne, zwane także gospodarstwami indywidualnymi. Gospodarstwa pełnią różne funkcje, z których podstawową jest funkcja produkcji dóbr służących zaspokajaniu potrzeb żywnościowych. Rolnictwo pełni także wiele innych funkcji, które nie są przedmiotem wartościowania na rynku, natomiast coraz bardziej są cenione przez ludzi - społeczeństwo. Ta wielość funkcji rolnictwa (gospodarstw rolnych) została określona mianem wielofunkcyjności rolnictwa oraz gospodarstw rolnych [Brouwer 2004; Huylenbroeck, Durando 2003; Wilkin 2010; Zegar 2012]. Nabieranie na znaczeniu pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa wpisuje rolnictwo w koncepcję zrównoważonego rozwoju rolnictwa, ale też w koncepcję zrównoważonego rozwoju wsi czy szerszej obszarów wiejskich [Woś, Zegar 2002]. Wnosi to na wokandę problem gospodarstw rolnych, które najlepiej mieszczą się w koncepcji zrównoważonego rozwoju, jak też najlepiej służą produkcji „wiejskości”, tj. utrzymania środowiska życia i środowiska naturalnego i wiejskich krajobrazów dla przyszłych pokoleń [Halamska 2011].

Gospodarstwa rolne funkcjonują w przestrzeni wiejskiej, zróżnicowanej w zależności od usytuowania w stosunku do miast, które tworzą główny rynek zbytu dla produktów rolnych wytwarzanych przez te gospodarstwa oraz innych dóbr i usług pozakomercyjnych. Związki rozwoju rolnictwa z miastami, zwłaszcza w zakresie produkcji rolniczej, wydatkowania nakładów pracy oraz wzorców życia były badane od dawna. W odniesieniu do produkcji rolniczej znalazły wyraz w XIX-wiecznej koncepcji kręgów Thüнена. W zakresie pracy i kultury znajdowały wyraz w koncepcjach migracyjnych i wzorców życia. Obecnie najczęściej znajdują wyraz w koncepcji ‘centrum – peryferie’.

Rozwój rolnictwa oraz postęp w przetwórstwie rolno-spożywczym i transporcie zmieniły charakter kręgów Thüнена. Intensywność i sprawność rolnictwa w strefie wokółmiejskiej ustąpiła pola bardziej oddalonym miejscowościom, określanym często mianem peryferii. Badania dowodzą, że rzeczywiście ma miejsce zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich na osi centrum – peryferie [Stanny 2013]. W licznych badaniach wykazano dodatni związek miast z rozwojem ekonomicznym miejscowości podmiejskich, ale niekoniecznie z rozwojem rolnictwa [Bański 2008; Bański, 2011; EEA 2006; Falkowski 2009; Kopacz, Mularczyk 2011; Stanny 2013]. To stanowi pewien problem, jaki jest obecnie podnoszony w związku z kwestią bezpieczeństwa żywnościowego. Otóż w tym zakresie następuje rewitalizacja rynków rolnych w mia-

stach (targowisk)¹ oraz świadoma budowa lokalnych (w danym przypadku miejskich) systemów żywnościowych, w których ważną rolę odgrywa rolnictwo podmiejskie, jak też rolnictwo bezpośrednio zlokalizowane na terenie miast. Systemy te w krajach rozwiniętych stanowią odzew na ułomności rolnictwa industrialnego i anonimowej żywności oferowanej przez wielkie sieci handlowe. Przypisuje się im istotną rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego, zwłaszcza w produkty mało przetworzone i świeże (skracanie łańcuchów żywnościowych), a także w ograniczaniu zjawiska ubóstwa (na wsi i w mieście), umacnianiu gospodarki lokalnej (zamykanie obiegu pieniądza), umacnianiu więzi międzyludzkich, świadomości dbałości o środowisko [FAO 2011; Marsden, Sonino 2012]. Za przykłady zainteresowania wielkich miast własnymi systemami bezpieczeństwa żywnościowego może służyć Los Angeles [LAFPTF 2010] czy Toronto [TCC 2010].

Przeprowadzony w 2010 r. Powszechny Spis Rolny zgromadził materiał fakto-graficzny dotyczący gospodarstw rolnych w ujęciu typów gmin: wiejskich, miejsko-wiejskich i miejskich. *Gminy miejskie* to *ex definitione* ‘centrum’, natomiast *gminy miejsko-wiejskie* można uznać za strefę pośrednią, zaś *gminy wiejskie* za ‘peryferie’. Oczywiście to umowny podział, niemniej - statystycznie rzecz ujmując - powinien on charakteryzować gospodarstwa rolne na osi ‘centrum – peryferie’. Taka charakterystyka, obejmująca potencjał produkcyjny, elementy organizacji, przeznaczenie produkcji, źródła utrzymania oraz zrównoważenie gospodarstw stanowi podstawowy cel prezentowanego opracowania. W analizie uwzględniono tylko indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych co najmniej 1 ha². Przedmiotem zainteresowania jest przeciętne gospodarstwo w woj. świętokrzyskim, na tle analogicznej przeciętnej dla Regionu Wschodniego i całego kraju.

1. Rolnictwo świętokrzyskie na tle kraju i Regionu Wschodniego – zarys ogólny

Polska należy do tych krajów europejskich, w których dominacja gospodarstw indywidualnych jest bezsprzeczna. Gospodarstwa indywidualne stanowią bowiem 99,8% ogólnej liczby gospodarstw rolnych oraz 88,1% użytków rolnych (UR) będących we władaniu gospodarstw rolnych. W przypadku Regionu Wschodniego³ we

¹ Na przykład w Wielkiej Brytanii pierwszy rynek farmerski powstał w 1997 r., a obecnie jest ich już ponad 7500 [Ciołoś 2012].

² W opracowaniach GUS (2012, 2013) w grupowaniu gospodarstw według obszaru zamknięcie przedziału jest od góry, tzn. gospodarstwo o powierzchni 1 ha jest ujmowane w grupie obszarowej „do 1 ha”; w niniejszym opracowaniu – ze względu na kryteria korzystania z transferów WPR, takie gospodarstwo jest ujmowane w grupie obszarowej „1 ha i więcej”.

³ Region Wschodni obejmuje cztery województwa: lubelskie, podlaskie, podkarpackie i świętokrzyskie.

władaniu gospodarstw indywidualnych znajduje się 96,7%, a woj. świętokrzyskiego aż 98,7% UR. Nie wszystkie gospodarstwa prowadzą działalność rolniczą. W skali kraju 17% (386,4 tys.) formalnych gospodarstw indywidualnych nie prowadzi działalności rolniczej, w Regionie Wschodnim 13,2% (100,5 tys.), a w woj. świętokrzyskim 19,1% (27,0 tys.). Z reguły są to gospodarstwa o niewielkim areale UR. Przeciętnie na takie gospodarstwo przypada UR: Polska 3,2 ha, Region Wschodni 3,4 ha, woj. świętokrzyskie 0,9 ha.

Gospodarstwa indywidualne z działalnością rolniczą woj. świętokrzyskiego cechuje wyraźnie niższy potencjał przyrodniczy – areal UR przypadający na 1 gospodarstwo indywidualne wynosi w woj. świętokrzyskim 4,42 ha, w Regionie Wschodnim 5,33 ha a w kraju 7,09 ha. Wskazuje to na ogromne rozdrobnienie agrarne w ogóle w Polsce, ale znacznie większe w woj. świętokrzyskim. Z reguły rozdrobnienie to przekłada się na wielkość nakładów pracy na jednostkę powierzchni. Dane PSR 2010 jak najbardziej to potwierdzają. Nakłady pracy w przeliczeniu na 100 ha UR wynoszą bowiem w woj. świętokrzyskim 25,9 AWU (tzw. pełnozatrudnionych)⁴, w Regionie Wschodnim 19,4 AWU a w Polsce 15,3 AWU.

Ma miejsce zrozumiała zależność polegająca na tym, że w gminach miejskich odsetek najmniejszych obszarowo gospodarstw jest największy, a w gminach wiejskich – najmniejszy. Jest to sprawa znana w teorii ekonomii rolnej, ale dane w tab. 1 oraz na ryc. 1 wskazują na różnice skali tego zjawiska w woj. świętokrzyskim na tle Regionu Wschodniego i całego kraju.

Tabela 1

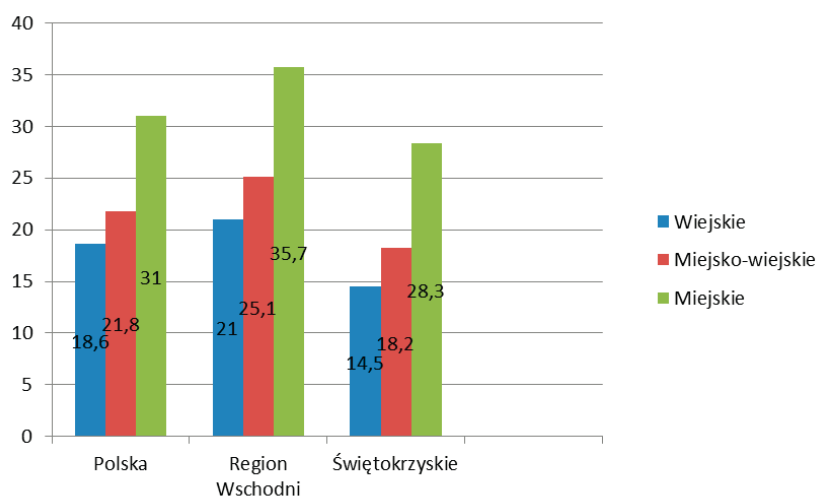
Liczba gospodarstw indywidualnych według typu gmin (tys.)

Gminy	Polska			Region Wschodni			Woj. świętokrzyskie		
	ogółem	< 1 ha	≥ 1 ha	ogółem	< 1 ha	≥ 1 ha	ogółem	< 1 ha	≥ 1 ha
Wiejskie	1165,4	216,4	949,0	432,5	90,7	341,7	71,5	10,4	61,1
Miejsko-wiejskie	508,1	110,8	397,4	149,9	37,6	112,3	37,8	6,9	30,9
Miejskie	213,4	66,1	147,3	81,1	29,0	52,1	5,5	1,6	3,9
Razem	1886,9	393,3	1493,6	663,5	157,3	506,2	114,8	18,8	96,0

Źródło: Opracowano na podstawie danych PSR 2010 naliczonych przez US w Olsztynie (tab. 1-11).

W odniesieniu do użytków rolnych cechą wyróżniającą woj. świętokrzyskie jest mały udział użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych na terenie gmin miejskich 3,0%), a duży w gminach miejsko-wiejskich (31,7); pozostały odsetek UR przypada na gminy wiejskie (65,3%). Analogiczne odsetki w przypadku całego kraju wynoszą odpowiednio: 7,3; 28,9 i 63,8%, a w przypadku Regionu Wschodniego: 8,1; 19,8 i 72,1%.

⁴ AWU – Annual Work Unit – ekwiwalent wydatkowania pracy w wymiarze 2120 godz. rocznie.

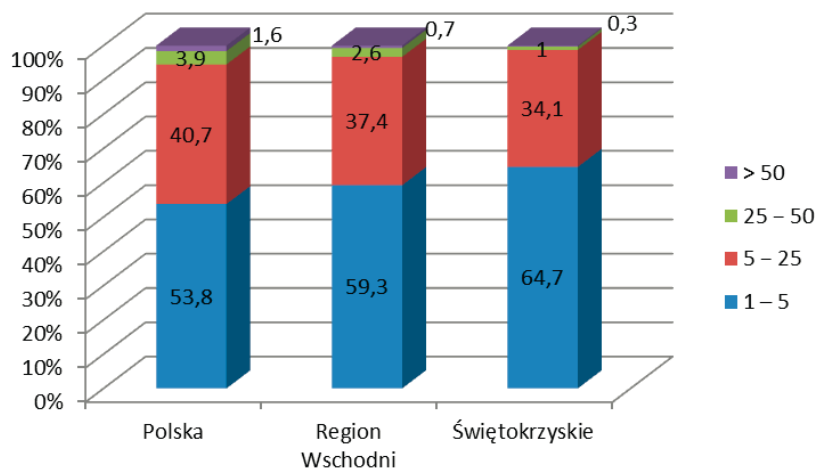
Ryc. 1. Odsetek gospodarstw do 1 ha UR w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych według typu gmin

Źródło: Opracowano na podstawie danych PSR 2010 naliczonych przez US w Olsztynie (ryc. 1-11).

Dalej ograniczymy się tylko do gospodarstw indywidualnych z działalnością rolniczą o powierzchni użytków rolnych 1 ha i więcej, pomijając gospodarstwa do 1 ha. Dane ryc. 2 wskazują na znacznie większe rozdrobnienie agrarne indywidualnych gospodarstw rolnych woj. świętokrzyskiego. Zaledwie 1,3% gospodarstw ma co najmniej 25 ha UR, co dopiero statystycznie rzecz biorąc daje podstawy do osiągnięcia z rolnictwa dochodu parytetowego. Analogiczne liczby w odniesieniu do Regionu Wschodniego (3,3%) i kraju (5,5%) także nie mogą zadowalać.

2. Potencjał produkcyjno-ekonomiczny gospodarstw według typu gmin

Potencjał produkcyjno-ekonomiczny indywidualnych gospodarstw rolnych opisano używając zaledwie kilku podstawowych wskaźników: powierzchni UR, nakładów pracy, pogłowia zwierząt, standardowej produkcji i standardowej nadwyżki bezpośredniej – ustalając wielkości przeciętne dla badanych gospodarstw, tj. odnosząc je do przeciętnego gospodarstwa. W tym zakresie różnice między woj. świętokrzyskim a Regionem Wschodnim i krajem zilustrowano na ryc. 3. Łatwo zauważyć, że potencjał ten związany jest w lwiej części ze strukturą agrarną (obszarową) rolnictwa indywidualnego.

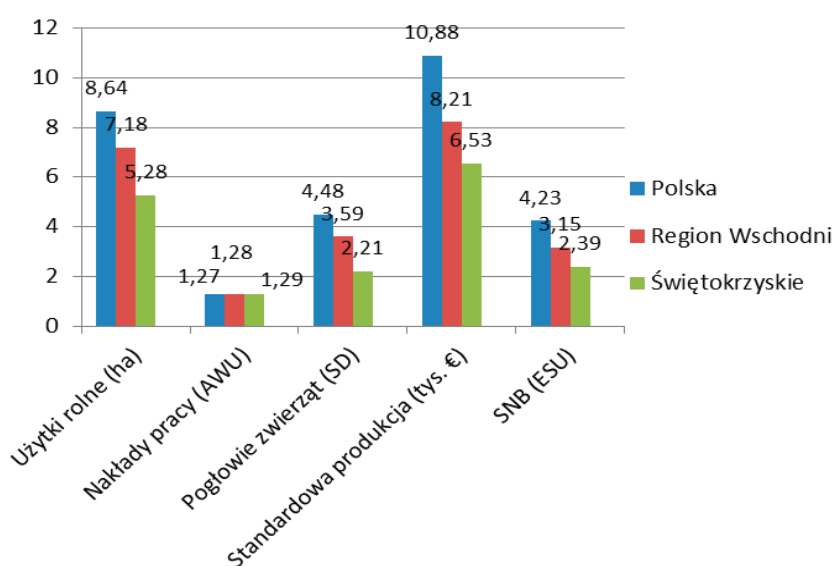
Ryc. 2. Struktura gospodarstw indywidualnych według grup obszarowych w Polsce, Regionie Wschodnim i woj. świętokrzyskim (gospodarstwa indywidualne 1 ha UR i więcej = 100,0)

Przedmiotem oglądu w tym miejscu nie jest sama wielkość absolutna składowych potencjału, lecz różnice w tym zakresie między gospodarstwami na terenie poszczególnych typów gmin. Okazuje się, że układ różnic w wielkości poszczególnych kategorii jest podobny (gminy wiejskie – gminy miejsko-wiejskie – gminy miejskie) w wyróżnionym układzie przestrzennym (kraj, Region Wschodni, woj. świętokrzyskie) – poza trzema wyjątkami: (1) w przypadku użytków rolnych wielkość gospodarstwa w gminach miejsko-wiejskich w całym kraju jest większa w stosunku do przeciętnej, natomiast w Regionie Wschodnim i w woj. świętokrzyskim – mniejsza; (2) nakłady pracy są większe w gospodarstwach gmin miejskich woj. świętokrzyskiego w porównaniu z gminami miejskimi Regionu Wschodniego, podobnie jak (3) standardowa nadwyżka bezpośrednia (tab. 2).

Tabela 2
Potencjał produkcyjno-ekonomiczny przeciętnego gospodarstwa indywidualnego o powierzchni UR 1 ha i więcej

Wyszczególnienie/gminy	Użytki rolne (ha)	Nakłady pracy (JPZ)	Pogłowie zwierząt (SD)	Standardowa produkcja (tys. €)	Standardowa nadwyżka bezp. (ESU)
Polska	8,64	1,27	4,48	10,88	4,23
Wiejskie	8,88	1,32	4,65	11,28	4,39
Miejsko-wiejskie	9,61	1,25	4,46	12,28	4,69
Miejskie	6,60	0,68	1,32	6,91	2,06
Region Wschodni	7,18	1,28	3,59	8,21	3,15
Wiejskie	7,32	1,32	3,69	8,45	3,24

Wyszczególnienie/gminy	Użytki rolne (ha)	Nakłady pracy (JPZ)	Pogłowie zwierząt (SD)	Standardowa produkcja (tys. €)	Standardowa nadwyżka bezp. (ESU)
Miejsko-wiejskie	6,10	1,21	2,94	7,23	2,60
Miejskie	5,39	0,62	0,83	4,58	1,35
Świętokrzyskie	5,28	1,29	2,21	6,53	2,39
Wiejskie	5,45	1,37	2,34	6,91	2,53
Miejsko-wiejskie	5,23	1,22	1,96	6,62	2,29
Miejskie	3,82	0,68	0,64	4,53	1,41

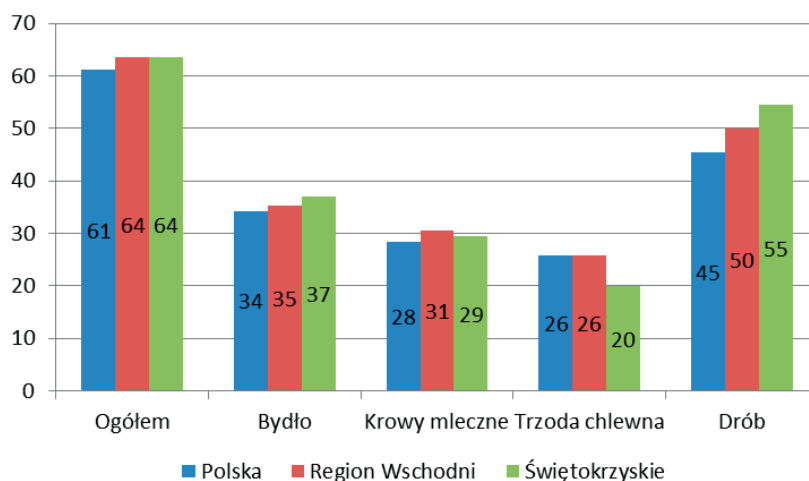

Ryc. 3. Potencjał produkcyjny gospodarstw indywidualnych (przeciętnie na gospodarstwo)

3. Elementy organizacji i struktury produkcji

W tradycyjnych gospodarstwach rolnych występowały dwa wzajemnie wspierające się działy, a mianowicie produkcja roślinna i produkcja zwierzęca. Procesy unowocześniania rolnictwa związane z industrializacją istotnie zmieniają ten obraz. W szczególności dotyczy to specjalizacji, w wyniku której wewnętrzne więzi gospodarstwa rolniczego zostały rozerwane. Znajduje to obecnie w Polsce wyraz w szybkiej koncentracji produkcji zwierzęcej (chowie zwierząt gospodarskich), z jednoczesnym odchodzeniem od chowu rosnącej liczby (odsetka) gospodarstw rolnych. Już ponad 1/3 gospodarstw (o powierzchni UR 1 ha i więcej) nie utrzymuje zwierząt gospodarskich. Nawet drób jest utrzymywany zaledwie w połowie gospodarstw [Józwiak, Ziętara 2013]. Woj. świętokrzyskie tylko nieznacznie odbiega od tego

obrazu, zwłaszcza w zakresie wyższego odsetka gospodarstw utrzymujących drób, zaś mniejszego odsetka z trzodą chlewną (ryc. 4). Walec industrializacji rolnictwa działa bezwzględnie.

Ryc. 4. Gospodarstwa ze zwierzętami (w % ogółu gospodarstw według kolumn)

Ma miejsce wyraźne zróżnicowanie odsetka gospodarstw utrzymujących zwierzęta gospodarskie według typu gminy. W gminach miejsko-wiejskich odsetek ten jest nieco niższy niż w gminach wiejskich, a w gminach miejskich oczywiście jest wyraźnie niższy, bo ponad 2-krotnie. Taki układ relacji między omawianymi odsetkami ma miejsce w przypadku całego kraju, Regionu Wschodniego, ale najwyraźniej przebiega w woj. świętokrzyskim (tab. 3)

Tabela 3

Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych ze zwierzętami w ogólnej liczbie gospodarstw według typu gminy/gospodarstwa (1 ha UR i więcej = 100)

Gospodarstwa z zwierzętami	Polska			Region Wschodni			Woj. świętokrzyskie		
	W	M-W	M	W	M-W	M	W	M-W	M
Ogółem	67,5	60,1	23,5	69,9	63,4	22,2	67,7	61,5	18,0
Z bydłem	39,8	31,3	7,5	40,4	33,1	6,6	42,0	31,2	5,6
Z krowami mlecznymi	33,4	25,1	5,7	35,2	28,3	5,2	33,7	24,2	4,1
Z trzodą chlewną	28,9	26,2	6,0	29,7	23,6	6,0	21,4	19,5	2,0
Z drobiem	49,9	45,2	16,6	54,9	50,7	15,9	58,3	52,3	12,8

Większe rozdrobnienie agrarne w woj. świętokrzyskim w porównaniu z całym Regionem Wschodnim i krajem przekłada się na mniejsze pogłowie w gospodarstwach ze zwierzętami (odpowiednio: 3,4 SD, 5,1 SD i 7,0 SD)⁵ oraz mniejsze pogłowie w przeliczeniu na 100 ha UR (odpowiednio: 56 SD/100 ha, 64 SD/100 ha i 56 SD/100 ha). Obszar gospodarstwa decyduje, ale ma znaczenie także tradycyjnie mniej intensywna produkcja zwierzęca w woj. świętokrzyskim.

Wielkości pogłowia i obsady nie układają się już „jak po sznurku” w układzie gmin. Przeciętne dla gospodarstw układają się w sposób zróżnicowany. Z reguły wielkości pogłowia są niższe w woj. świętokrzyskim. Wyjątkiem jest obsada zwierząt gospodarskich w gminach miejskich woj. świętokrzyskiego – znacznie wyższa niż w przypadku kraju i Regionu Wschodniego. Wynika to z wyższej obsady trzody chlewnej, o czym decyduje kilka większych ferm trzodowych (tab. 4).

Tabela 4

Pogłowie zwierząt gospodarskich w gospodarstwach utrzymujących zwierzęta według typu gmin

Wyszczególnienie	Polska			Region Wschodni			Woj. świętokrzyskie		
	W	M-W	M	W	M-W	M	W	M-W	M
SD/gospodarstwo	6,9	7,4	5,6	5,3	4,6	3,8	3,5	3,2	3,5
Z bydłem	7,9	8,5	5,4	6,9	6,3	4,7	3,9	3,5	2,4
Z trzodą chlewną	3,3	4,3	3,8	1,8	1,9	2,1	1,9	2,5	5,1
SD/100 ha UR	71	69	67	64	65	52	57	54	84

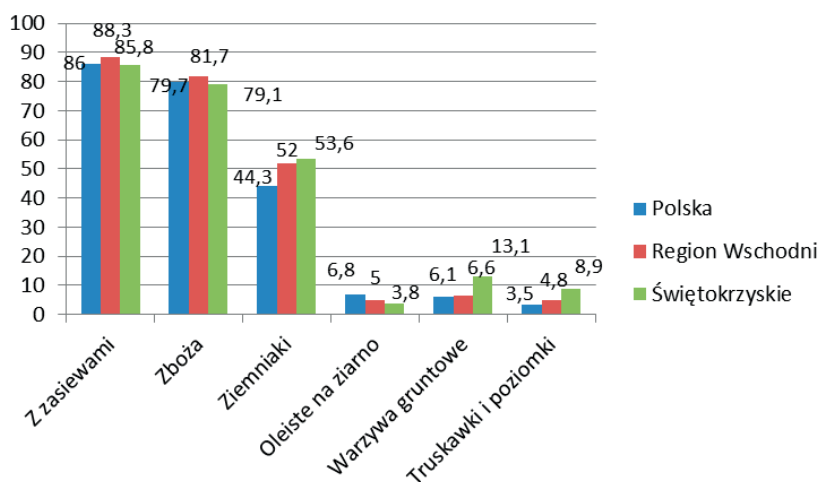
Gminy: W – wiejskie, M-W – miejsko-wiejskie, M - miejskie

W odniesieniu do struktury zasiewów na gruntach ornych gospodarstwa woj. świętokrzyskiego wyróżniają się znacznie większym odsetkiem gospodarstw uprawiających warzywa gruntowe oraz truskawki i poziomki. Także relatywnie więcej gospodarstw uprawia ziemniaki, a mniej oleiste na ziarno. Podobnie jak w całym kraju i Regionie Wschodnim, zboża uprawia zbliżony odsetek gospodarstw. Natomiast relatywnie więcej gospodarstw w woj. świętokrzyskim nie prowadzi zasiewów na gruntach ornych – prawie 16% gospodarstw⁶ (ryc. 5). To, niestety, zjawisko rozpowszechnione w okresie transformacji ustrojowej. Ma ono związek ze znaczną dowolnością wykorzystania i obrotu ziemią rolniczą, częstym brakiem planów przestrzennego zagospodarowania gmin, konkurencyjnymi cenami gruntów ze strony sektorów pozarolniczych, w tym deweloperów budownictwa mieszkaniowego, jak też „zachłystnięciem się” mieszkańców miast, ale i często wsi, tanimi, na ogół wątpliwej jakości

⁵ Zastosowane w opracowaniu współczynniki przeliczeniowe sztuk fizycznych na sztuki duże (SD) różnią się od stosowanych przez GUS. Uzasadnienie tego podano w pracy [Zegar 2013, s. 45-46].

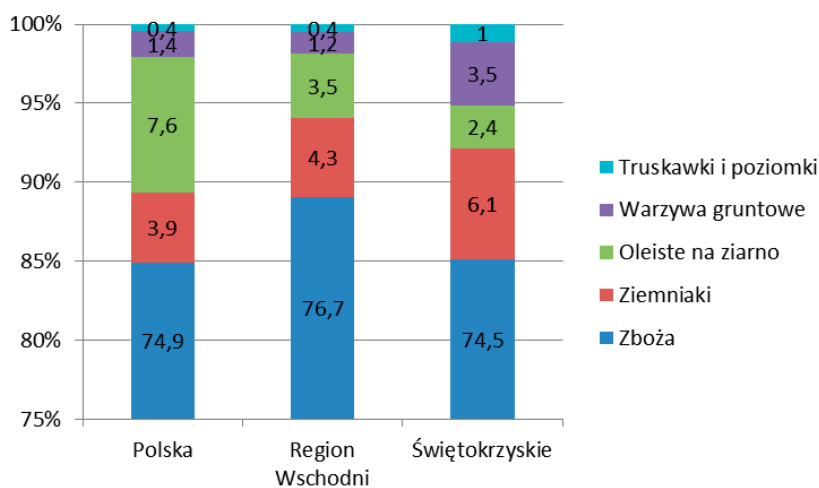
⁶ W gminach miejskich woj. świętokrzyskiego jest to aż 37,4% gospodarstw o pow. UR 1 ha i więcej.

produktami żywnościowymi w sieciach handlowych oraz zjawiskiem „macdonaldyzacji” w kręgach zwłaszcza młodszych generacji.

Ryc. 5. Gospodarstwa z zasiewami na gruntach ornych w % ogółu gospodarstw

Struktura zasiewów (w gospodarstwach z zasiewami na gruntach ornych) potwierdza powyższy układ. W gospodarstwach woj. świętokrzyskiego są wyższe udziały ziemniaków, warzyw w uprawach polowych oraz truskawek i poziomek w strukturze zasiewów. Niepokojąco duży udział – zarówno w całym kraju, Regionie Wschodnim, jak i woj. świętokrzyskiem zajmują zboża znacznie przekraczające zalecany poziom 66% w strukturze zasiewów (ryc. 6).

Ryc. 6. Udziały wyróżnionych upraw w powierzchni zasiewów (%)

4. Orientacja rynkowa gospodarstw rolnych

Historycznie rzecz biorąc gospodarstwa rolne (chłopskie, rodzinne) wytworzone produkty rolnicze przeznaczały na własne potrzeby – potrzeby rodziny (żywnościowe i pozażywnościowe) – oraz wraz z ogólnym rozwojem cywilizacyjnym na potrzeby innych przez rynek lub w sprzedaży bezpośredniej. Stopniowo sprzedaż na rynku zaczęła dominować i obecnie w krajach rozwiniętych stanowi bezsprzecznie podstawową formę realizacji produkcji rolniczej. W tradycyjnym – przedindustrialnym – rolnictwie na sprzedaż rynkową silny wpływ wywierała dostępność rynku miejskiego, co zostało ujęte w teorii agrarnej pod nazwą kręgów Thünera. Industrializacja rolnictwa oraz rozwój technik komunikacji, w tym zwłaszcza środków transportu, zasadniczo zmieniły tę sytuację. O ile uprzednio o intensywności gospodarstw rolnych przesądzała bliskość rynków zbytu, o tyle obecnie nie jest to już tak oczywiste. Nierzadko nawet bliskość ośrodków miejskich sprzyja wprawdzie ogólnemu rozwojowi wokół nich, ale nie sprzyja rozwojowi rolnictwa, chociażby ze względu na konkurencję o ziemię czy zasoby pracy.

Dokonyamy przeglądu zagadnienia przeznaczania produkcji rolniczej na rynek i na samozaopatrzenie w analizowanej zbiorowości gospodarstw z uwzględnieniem typu gminy. Poza podziałem dychotomicznym przeznaczania produkcji⁷ – samozaopatrzenie (S) i rynek (R) – uwzględniono sprzedaż bezpośrednią, którą określono mianem rynku lokalnego (RL). Stosowne dane zamieszczono w tab. 5, które upoważniają do trzech konstatacji. Po pierwsze, w gminach wiejskich relatywnie więcej gospodarstw jest zorientowanych na samozaopatrzenie niż w gminach miejsko-wiejskich i zwłaszcza miejskich. Po drugie, na rynku lokalnym częściej sprzedają większość produkcji gospodarstwa w gminach miejsko-wiejskich, a jeszcze częściej w gminach miejskich. Po trzecie, gospodarstwa w woj. świętokrzyskim częściej we wszystkich typach gmin przeznaczają produkcję na samozaopatrzenie i sprzedają na rynku lokalnym.

Tabela 5

Gospodarstwa według przeznaczenia produkcji rolniczej w układzie typów gmin

Wyszczególnienie/ gminy	Razem	S	R	RL	S	R	RL
	Tys.				% (razem w wierszu = 100,0)		
Polska	1493,6	509,0	984,6	205,4	34,1	65,9	13,8
Wiejskie	949,0	339,4	609,6	119,4	35,8	64,2	12,6
Miejsko-wiejskie	397,4	134,3	263,0	55,9	33,8	66,2	14,1

⁷ Kryterium jest w tym przypadku udział samozaopatrzenia oraz rynku w wartości sprzedaży [GUS 2012, s. 153].

Wyszczególnienie/ gminy	Razem	S	R	RL	S	R	RL
	Tys.				% (razem w wierszu = 100,0)		
Miejskie	147,3	35,3	112,0	30,1	24,0	76,0	20,4
Region Wschodni	506,2	203,8	302,4	60,2	40,3	59,7	11,9
Wiejskie	341,7	139,6	202,2	36,5	40,8	59,2	10,7
Miejsko-wiejskie	112,3	51,4	60,9	13,5	45,8	54,2	12,1
Miejskie	52,1	12,8	39,4	10,1	24,5	75,5	19,4
Świętokrzyskie	96,0	42,4	53,6	16,1	44,2	55,8	16,8
Wiejskie	61,1	27,7	33,5	9,9	45,3	54,7	16,2
Miejsko-wiejskie	30,9	13,7	17,3	5,2	44,2	55,8	17,0
Miejskie	3,9	1,1	2,9	0,9	27,7	72,3	23,2

S – samozaopatrzenie, R – rynek, RL – rynek lokalny

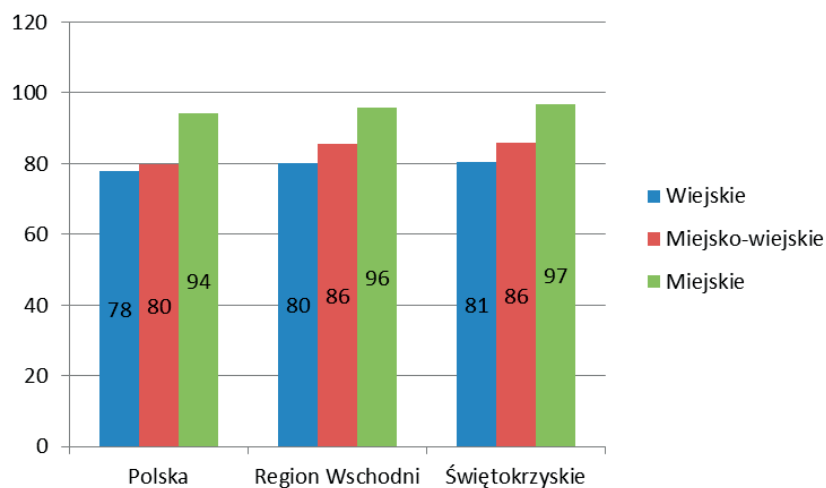
5. Źródła utrzymania rodzin użytkowników gospodarstw rolnych

Gospodarstwa domowe w Polsce w całym okresie powojennym przechodzą istotne przeobrażenia także w zakresie źródeł utrzymania. Stają się w istocie wielodochodowe. Na rzecz tego działa konieczność ekonomiczna – niskie dochody rolnicze (z gospodarstwa rolnego). Możliwość tych przeobrażeń tworzyła wielkość rodzin rolników, których zasoby pracy nie mogły być wykorzystane w gospodarstwie – nawet mimo stopniowego zwiększania się rozmiarów gospodarstwa rolnego, bo jeszcze szybciej zwiększały się możliwości zwiększenia wydajności pracy z powodu stosowania coraz wydajniejszych narzędzi techniki rolniczej. Proces ten może być w przyszłości powstrzymany przez zmniejszającą się liczbę osób w rodzinach rolników, jakkolwiek przykład chociażby USA wskazuje na dwuzawodowość nawet relatywnie dużych farm.

W Polsce lwia część gospodarstw rolnych posiada pozarolnicze źródła dochodów – relatywnie więcej w gminach miejsko-wiejskich i jeszcze więcej w gminach miejskich (ryc. 7).

Najczęstszym źródłem pozyskiwania dochodu pozarolniczego jest praca najemna, która dostarcza dochodu dla prawie połowy gospodarstw domowych związanych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. W gospodarstwach na terenie gmin wiejskich jest to nieco mniej, a w gospodarstwach gmin miejsko-wiejskich i miejskich przekracza połowę. Drugim co do częstotliwości źródłem dochodów są renty i emerytury występujące w 30-35% gospodarstw domowych – najczęściej w gospodarstwach gmin miejsko-wiejskich. Trzecie źródło stanowią dochody z działalności pozarolniczej na własny rachunek, co dla prostoty określiliśmy mianem biznesu poza-

rolniczego. To źródło najczęściej występuje w gospodarstwach na terenie gmin miejskich, a najrzadziej na terenie gmin wiejskich (tab. 6).

Ryc. 7. Gospodarstwa pozyskujące dochody ze źródeł pozarolniczych razem

Tabela 6

Gospodarstwa pozyskujące dochody ze źródeł pozarolniczych według rodzaju źródła

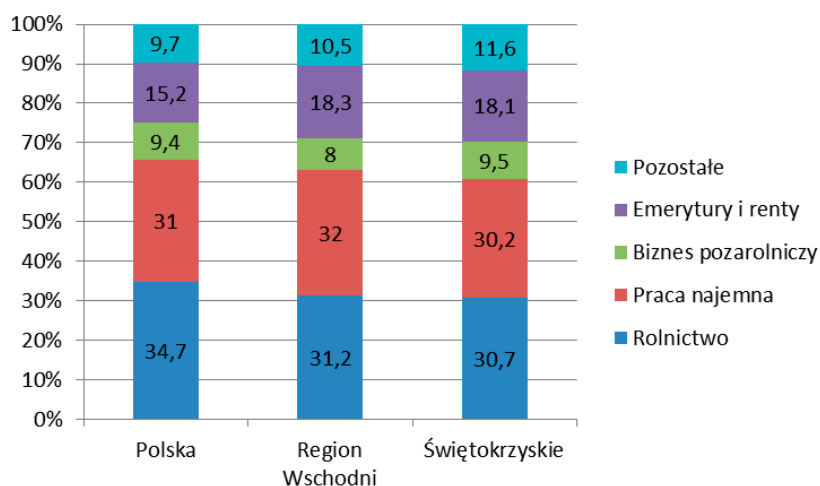
Wyszczególnienie	Liczba (tys.)			Odsetek ^a		
	Polska	Region Wschodni	Świętokrzyskie	Polska	Region Wschodni	Świętokrzyskie
Ogółem	1493,6	506,2	96,0	100,0	100,0	100,0
- biznes pozarolniczy	293,8	95,2	18,1	19,7	18,8	18,9
- praca najemna	695,3	238,9	43,1	46,6	47,2	44,9
- emerytury i renty	440,7	176,7	32,1	29,5	34,9	33,4
- inne niezarobkowe	99,7	42,1	8,0	6,7	8,3	8,3
Wiejskie	986,4	351,7	64,7	100,0	100,0	100,0
- biznes pozarolniczy	172,5	60,2	11,5	17,5	17,1	17,8
- praca najemna	434,3	154,8	26,5	44,0	44,0	40,9
- emerytury i renty	280,0	118,8	20,3	28,4	33,8	31,4
- inne niezarobkowe	64,1	28,6	4,8	6,5	8,1	7,5
Miejsko-wiejskie	317,2	96,0	26,5	100,0	100,0	100,0
- biznes pozarolniczy	79,4	22,4	5,5	25,0	23,3	20,8
- praca najemna	182,6	54,0	14,6	57,6	56,2	55,0

Wyszczególnienie	Liczba (tys.)			Odsetek ^a		
	Polska	Region Wschodni	Świętokrzyskie	Polska	Region Wschodni	Świętokrzyskie
- emerytury i renty	117,1	41,3	10,4	36,9	43,0	39,1
- inne niezarobkowe	25,8	10,1	2,7	8,1	10,5	10,3
Miejskie	147,3	52,1	3,9	100,0	100,0	100,0
- biznes pozarolniczy	41,9	12,6	1,1	28,5	24,2	27,8
- praca najemna	78,4	30,1	2,0	53,2	57,7	50,9
- emerytury i renty	43,7	16,6	1,4	29,6	31,8	36,3
- inne niezarobkowe	9,8	3,5	0,4	6,6	6,6	10,2

^a Ponieważ w gospodarstwie domowym/rodzinie może występować więcej niż jedno źródło dochodu poza dochodem z gospodarstwa rolnego, to suma odsetek może przekraczać 100.

Poszczególne źródła dochodów z reguły nie są wystarczające do utrzymania rodziny. Dotyczy to w zasadzie wszystkich źródeł. Rozdrobnienie agrarne – przeciętnie rzecz biorąc obszarowo małe gospodarstwa – nie generują dostatecznego dochodu rolniczego; praca najemna także często z wielu względów jest nisko opłacana, natomiast świadczenia społeczne – również nie mogą zadowalać. Dlatego gospodarstw domowych (rodzin) jednorodnych ze względu na źródło utrzymania jest względnie mało. W związku z tym do określenia grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych stosuje się kryterium przeważającego dochodu. Dla większej przejrzystości wyodrębniamy tylko pięć grup, w których przeważające źródło stanowią: dochód rolniczy, dochód z pracy najemnej, dochód z działalności pozarolniczej na własny rachunek (biznes pozarolniczy), dochód z tytułu emerytur i rent oraz dochody z pozostałych źródeł. Dla uproszczenia w odniesieniu do niewielkiej liczby gospodarstw dochód rolniczy ujęto łącznie z dochodem z pracy najemnej – w przypadku gdy dopiero łącznie dochód rolniczy i dochód z pracy najemnej przeważały w dochodzie ogólnym gospodarstwa domowego. Analogicznie do gospodarstw utrzymujących się z pracy najemnej włączono także niewielką liczebnie grupę gospodarstw, w których dopiero sumaryczny dochód z pracy najemnej i rolnictwa przeważały w dochodzie ogólnym gospodarstwa domowego. Tak ustaloną strukturę gospodarstw domowych według przeważającego źródła dochodu przedstawiono na ryc. 8.

Struktura gospodarstw domowych w woj. świętokrzyskim nie odbiega ogólnie rzecz biorąc od analogicznej struktury dla Polski i Regionu Wschodniego. Mniejszy jest jednak odsetek gospodarstw domowych z przeważającym dochodem z rolnictwa, co jest konsekwencją rozdrobnienia agrarnego oraz mniejszy – z dochodem z pracy najemnej, bo i mniej rozwinięty jest rynek pracy. W to miejsce wkroczyły dochody ze świadczeń społecznych i dochody z pozostałych tytułów.

Ryc. 8. Struktura gospodarstw domowych według przeważającego źródła utrzymania (%)

Źródła utrzymania – struktura gospodarstw domowych – potwierdzają wpływ ośrodków miejskich na rolnictwo i dochody gospodarstw domowych użytkowników gospodarstw rolnych. Dane tab. 7 wskazują na wyraźne zależności w tym zakresie. W przypadku rolniczego źródła utrzymania największe znaczenie ma ono w gminach wiejskich, a najmniejsze w gminach miejskich. Natomiast pozostałe źródła utrzymania relatywnie częściej występują w gminach miejskich, a rzadziej w gminach wiejskich. Taki układ występuje w przypadku Polski, Regionu Wschodniego i woj. świętokrzyskiego.

Tabela 7

Struktura gospodarstw domowych według przeważającego źródła utrzymania^a w gospodarstwach rolnych według typu gmin

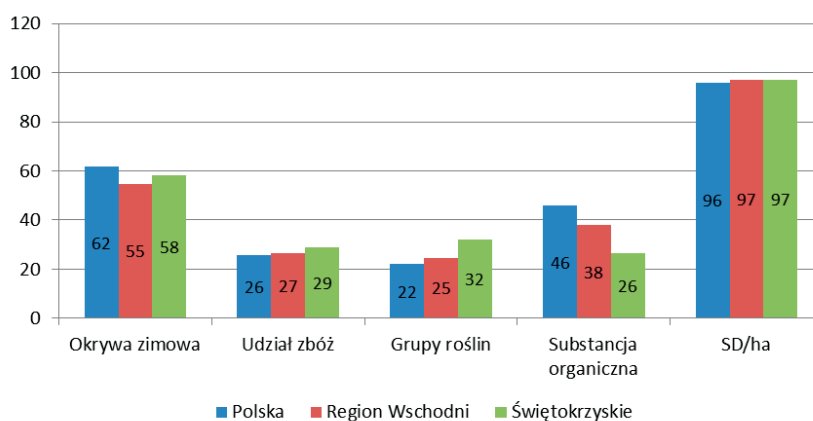
Wyszczególnienie	Polska			Region Wschodni			Świętokrzyskie		
	W	M-W	M	W	M-W	M	W	M-W	M
Rolnictwo	38,3	34,8	11,7	36,0	26,7	9,0	34,9	25,3	8,0
Praca najemna	29,7	30,4	41,3	29,4	33,2	45,9	28,0	33,3	39,1
Biznes pozarolniczy	8,1	9,6	16,7	7,2	8,4	12,9	9,3	9,5	12,2
Emerytury i renty	14,2	15,5	20,7	16,9	20,6	22,7	16,6	19,7	28,3
Pozostałe	9,7	9,7	9,6	10,5	11,1	9,5	11,1	12,3	12,4

Gminy: W – wiejskie, M-W – miejsko-wiejskie, M - miejskie

^a Rolnictwo i praca najemna – łącznie z dwuzawodowymi

6. Zrównoważenie gospodarstw rolnych

Kwestia zrównoważenia stanowi coraz częściej formułowany cel, ale też ważne uwarunkowanie decyzji produkcyjnych i inwestycyjnych. Pojęcie *zrównoważenia* na ogół odnosi się do trzech sfer (ładów): środowiskowej, ekonomicznej i społecznej. Szczególne zainteresowanie budzi zrównoważenie rolnictwa w sferze środowiskowej, a to ze względu na kluczową rolę rolnictwa (gospodarstw rolnych) w gospodarowaniu przestrzenią oraz liczne interakcje produkcji rolniczej z ekosystemem przyrodniczym. W charakterze kryteriów zrównoważenia środowiskowego gospodarstwa rolnego (przyjazności produkcji rolnej dla środowiska przyrodniczego) przyjęto następujące wskaźniki: udział zbóż w strukturze zasiewów gruntów ornych, liczbę grup roślin uprawianych na gruntach ornych, indeks pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy (tzw. okrywa zimowa), obsadę zwierząt na użytkach rolnych oraz saldo bilansu glebowej substancji organicznej⁸.

Ryc. 9. Odsetek gospodarstw spełniających przyjęte kryteria zrównoważenia środowiskowego

Relatywnie najwięcej gospodarstw spełnia kryterium pogłowia zwierząt, a najmniej kryterium grup roślin i udziału zbóż⁹. Intensywność produkcji zwierzęcej w Polsce ogólnie rzecz biorąc nie zagraża środowisku, jakkolwiek koncentracja chowu zwierząt gospodarskich powoduje przekraczanie dopuszczalnego progu, tj. niespełnianie kryterium obsady, przez niewielki odsetek ferm zwierzęcych, zwłaszcza

⁸ Uzasadnienie i opis tych wskaźników można znaleźć m.in. w publikacjach [Wrzaszcz 2012; Zegar 2013].

⁹ Przypomnijmy, że w ustalaniu wartości wskaźnika dotyczącego obsady zwierząt w mianowniku uwzględnia się gospodarstwa ze zwierzętami, a przy ustaleniu pozostałych kryteriów gospodarstwa z uprawami polowymi.

gdy gospodarstwo nie dysponuje dostatecznym arealem użytków rolnych. Poważnym problemem ekologicznym jest natomiast nadmierny udział zbóż w strukturze zasiewów oraz przede wszystkim ujemny bilans substancji organicznej. Właśnie w odniesieniu do tego ostatniego kryterium gospodarstwa woj. świętokrzyskiego wypadają wyjątkowo niekorzystnie. To bardzo poważny problem ze względu na rolę substancji organicznej w uprawie roślin. Korzystnie natomiast woj. świętokrzyskie plasuje się w odniesieniu do kryterium grup roślin.

Gospodarstwa położone na terenie wyróżnionych typów gmin nie wykazują znacznych różnic w spełnianiu poszczególnych kryteriów zrównowazenia środowiskowego. Jedynie gospodarstwa na terenie gmin miejskich w znacznie mniejszym odsetku spełniają kryterium grup roślin (warzywa, truskawki i poziomki to jedna grupa) oraz w nieco mniejszym kryterium okrywy zimowej (tab. 8).

Tabela 8

Odsetek gospodarstw spełniających wyróżnione kryteria środowiskowe

Kryterium	Polska			Region Wschodni			Woj. świętokrzyskie		
	W	M-W	M	W	M-W	M	W	M-W	M
Okrywa zimowa	61,6	63,2	57,1	55,0	63,2	54,2	58,7	57,6	50,5
Udział zbóż	25,5	26,2	27,0	26,2	26,2	24,7	28,3	30,1	30,7
Grupy roślin	23,7	21,8	10,3	26,4	21,8	10,6	33,4	31,4	9,2
BSO	45,3	46,4	49,1	38,7	46,4	46,0	27,6	24,1	24,5
SD/ha	96,0	95,9	94,8	96,9	95,9	96,4	97,2	96,9	94,1

Gminy: W – wiejskie, M-W – miejsko-wiejskie, M – miejskie

W zakresie zrównowazenia środowiskowego gospodarstw rolnych kluczową rolę przypisuje się zachowaniu substancji organicznej, która stanowi niezbywalny – nieusuwalny warunek odtwarzania żyzności gleby (*ergo* produktywności)¹⁰. Gospodarstwa woj. świętokrzyskiego, niestety, umniejszają zasób substancji organicznej. Saldo bilansu substancji organicznej (BSO) jest bowiem ujemne (ubytek 0,08 tony na ha UR, przy czym w gminach wiejskich ubytek wynosi 0,04 t, w gminach miejsko-wiejskich 0,16 oraz w gminach miejskich 0,12 t/ha UR). W całym Regionie Wschodnim także ubywa substancji organicznej (-0,06 t/ha). Natomiast w skali kraju saldo BSO jest dodatnie (0,07 t/ha), jakkolwiek w gospodarstwach na terenie gmin miejskich także występuje ubytek substancji organicznej - ujemny BSO (-0,03 t/ha). Umniejszaniu substancji organicznej w gospodarstwach woj. świętokrzyskiego towarzyszy jednocześnie niższe nawożenie mineralne: świętokrzyskie 89 kg NPK/ha, Region Wschodni 99 kg NPK, Polska 115 kg NPK/ha. Poziom nawożenia mineral-

¹⁰ Wykazuje to wiele prac [Kuś, Kopiński 2011; Sadowski 2012; Wrzaszcz 2009].

nego jest szczególnie niski w gospodarstwach na terenie gmin miejskich (świętokrzyskie 56 kg NPK, Region Wschodni 65 kg, Polska 74 kg). Podobnie niski jest także poziom nawożenia nawozami organicznymi (obornik, gnojówka, gnojowica), który w gospodarstwach na terenie gmin miejskich wynosi: świętokrzyskie 10 kg NPK/ha (85 kg w całej zbiorowości gospodarstw), Region Wschodni 15 kg NPK (71 kg), Polska 18 kg NPK (85 kg). Wskazuje to na ekstensyfikację i obumieranie rolnictwa na terenie miast.

W odniesieniu do zrównoważenia w sferze ekonomicznej ograniczymy się do dwóch wskaźników, a mianowicie wartości standardowej produkcji (SP) w przeliczeniu na 1 ha UR oraz wartości standardowej nadwyżki bezpośredniej (SNB) w przeliczeniu na jednostkę nakładów pracy (1 pełnozatrudnionego – AWU). Wartość standardowej produkcji z jednostki powierzchni UR wyraża produktywność ziemi – podstawowego i niezastępowalnego czynnika przyrodniczego produkcji rolniczej. Produkcja przesądza o bezpieczeństwie żywnościowym w ujęciu fizycznym – podstawowy warunek dla takiego bezpieczeństwa. Z kolei standardowa nadwyżka bezpośrednia określa ramy dochodów gospodarstwa i opłaty nakładów pracy zaangażowanych w produkcję rolniczą. Przesądza zatem o relacji tej opłaty w działalności rolniczej w stosunku do nakładów pracy w innych sektorach, a zatem przesądza w znacznym stopniu o tzw. parytecie dochodów.

Tabela 9

Produktywność ziemi (standardowa produkcja w €/ ha UR) oraz wydajność ekonomiczna pracy (SNB w ESU/AWU)^a w gospodarstwach według typu gmin

Wyszczególnienie	Polska		Region Wschodni		Woj. świętokrzyskie	
	SP	SNB	SP	SNB	SP	SNB
Ogółem	1257	3,4	1136	2,4	1265	1,9
Wiejskie	1271	3,3	1155	2,5	1268	1,8
Miejsko-wiejskie	1278	3,8	1185	2,1	1267	1,9
Miejskie	1047	3,0	850	2,2	1186	2,1

^aESU (European Size Unit – Europejska Jednostka Wielkości) stanowi równowartość 1200 €.

W odniesieniu do ładu społecznego na poziomie gospodarstwa rolnego szczególne znaczenie przypisuje się wykształceniu, wiekowi i płci użytkowników gospodarstw rolnych. W odniesieniu do wykształcenia uwzględniamy tylko wykształcenie ogólne – z braku miejsca, lecz także dlatego, że biorąc pod uwagę ogół gospodarstw rolnych jest ono ważniejsze niż wykształcenie rolnicze [Zegar 2006]. Dane o wykształceniu użytkowników zamieszczono w tab. 10. Użytkownicy gospodarstw rodzinnych w woj. świętokrzyskim nie odbiegają istotnie pod względem poziomu wykształcenia

ogólnego w stosunku do Regionu Wschodniego czy kraju – poziom wykształcenia jest w zasadzie wyrównany. Różnice ujawniają się w poszczególnych typach gmin. Ma miejsce prawidłowość – uzasadniona zresztą – że poziom wykształcenia w gminach miejskich jest najwyższy, a w gminach wiejskich najniższy.

Tabela 10

Gospodarstwa według wykształcenia ogólnego użytkownika
(ogół użytkowników = 100,0)

Wyszczególnienie	Wykształcenie	Polska	Region Wschodni	Woj. świętokrzyskie
Ogółem	Wyższe	9,9	10,0	9,5
	Średnie	31,1	31,9	30,2
	Zasadnicze	39,9	36,8	38,7
Gminy wiejskie	Wyższe	7,9	8,2	7,9
	Średnie	29,4	30,5	45,4
	Zasadnicze	43,2	40,0	42,0
Gminy miejsko-wiejskie	Wyższe	9,7	9,5	10,8
	Średnie	32,9	32,7	33,7
	Zasadnicze	40,8	37,7	37,8
Gminy miejskie	Wyższe	25,9	25,2	28,3
	Średnie	43,3	45,8	44,9
	Zasadnicze	23,8	21,9	19,5

Wiek użytkownika, a ściślej biorąc struktura użytkowników według wieku ekonomicznego, cechuje się logicznością. Największy udział użytkowników w wieku młodszym jest w gospodarstwach w gminach wiejskich, a najmniejszy w gminach miejskich. Logicznie wyraża to nastawienie na rozwijanie lub zwijanie działalności rolniczej (gospodarstw rolnych). Wspiera to układający się w przeciwnym kierunku odsetek użytkowników w wieku 65 i więcej lat (tab. 11).

Tabela 11

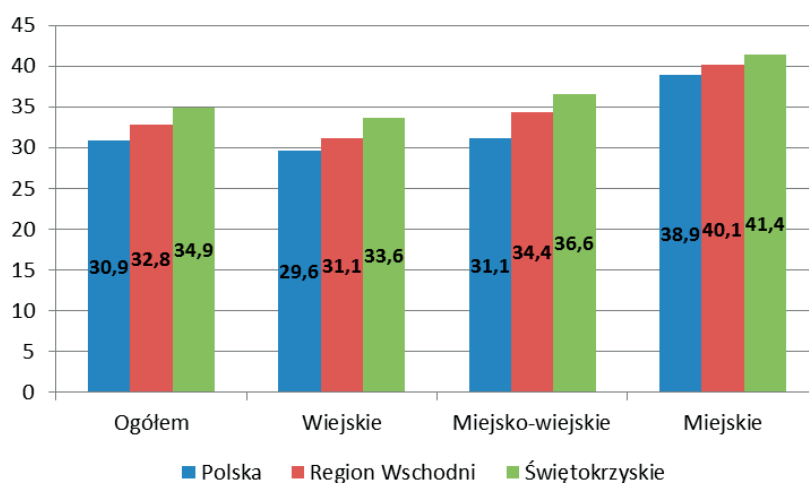
Gospodarstwa według wieku użytkownika (ogół użytkowników = 100,0)

Wyszczególnienie	Wiek	Polska	Region Wschodni	Woj. świętokrzyskie
Ogółem	Poniżej 44 lat	39,7	39,4	38,1
	45-64 lat	52,0	50,8	52,1
	65 i więcej lat	8,3	9,8	9,8
Gminy wiejskie	Poniżej 44 lat	41,3	41,4	39,4
	45-64 lat	51,1	49,6	51,5
	65 i więcej lat	7,6	9,0	9,1

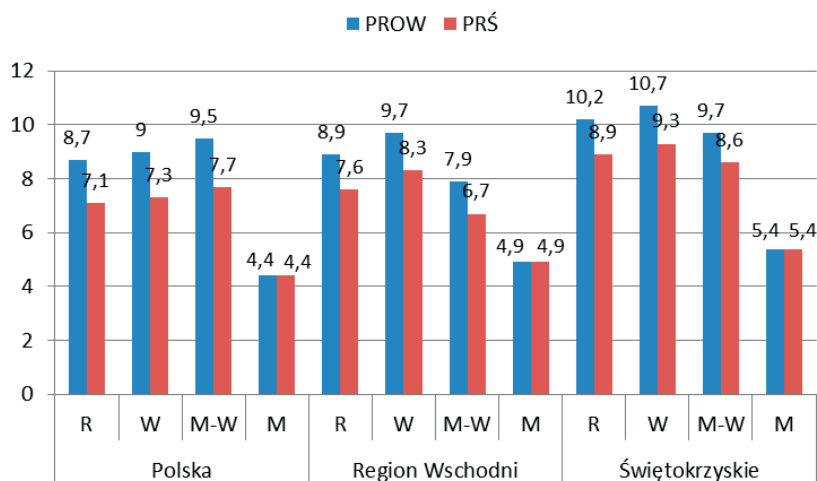
Wyszczególnienie	Wiek	Polska	Region Wschodni	Woj. świętokrzyskie
Gminy miejsko-wiejskie	Poniżej 44 lat	39,0	37,7	37,0
	45-64 lat	52,4	50,9	52,8
	65 i więcej lat	8,6	11,4	10,2
Gminy miejskie	Poniżej 44 lat	30,9	29,9	26,0
	45-64 lat	57,6	57,9	57,2
	65 i więcej lat	11,5	12,2	16,8

Przytoczone wskaźniki sugerują relatywnie większe zmiany strukturalne w rolnictwie woj. świętokrzyskiego w porównaniu z Regionem Wschodnim i krajem. Wspierają to także wskaźniki dotyczące udziału kobiet wśród użytkowników gospodarstw rolnych (ryc. 10).

Za wskaźnik zrównoważenia społecznego może posłużyć także aktywność w pozyskiwaniu środków w ramach działań programu rozwoju obszarów wiejskich (PROW) i programu rolnośrodowiskowego (PRŚ). W tym zakresie gospodarstwa woj. świętokrzyskiego wykazują większą aktywność w porównaniu z gospodarstwami Regionu Wschodniego oraz kraju (ryc. 11). To dobrze świadczy tak o rolnikach, jak i instytucjach wspierających rolnictwo w woj. świętokrzyskim.

Ryc. 10. Kobiety użytkujące gospodarstwa rolne (w % ogółu użytkowników)

Ryc. 11. Odsetek gospodarstw uczestniczących w działaniach PROW i PRS
 R – gospodarstwa ogółem, W – gminy wiejskie, M-W – gminy miejsko-wiejskie,
 M – gminy miejskie

Podsumowanie i wnioski

Dane Powszechnego Spisu Rolnego 2010 wspierają wyniki licznych badań w zakresie wpływu ośrodków miejskich na rolnictwo. Relacje między miastem i wsią w zakresie produkcji rolniczej wskazują na odwrócenie historycznych zależności. Bliskość miasta sprzyja na ogół ogólnemu rozwojowi gospodarstwu, lecz nie sprzyja rozwojowi rolnictwa. Dane te pośrednio także potwierdzają poziom rozwoju rolnictwa na osi geograficznej wschód – zachód.

Województwo świętokrzyskie – jedno z czterech Regionu Wschodniego – cechuje się bardziej rozdrobnioną strukturą agrarną z dalszymi tego skutkami, ponieważ nadal areał użytków rolnych gospodarstwa przeciętnie rzecz biorąc decyduje o potencjale i wynikach produkcyjno-ekonomicznych gospodarstwa rolnego.

Gospodarstwa woj. świętokrzyskiego cechuje mniejsza obsada zwierząt gospodarskich, ale większa intensywność organizacji produkcji roślinnej (wyższy udział warzyw, truskawek i poziomek w strukturze zasiewów). Niepokoić jednak powinno zaniechanie upraw (zasiewów) przez 16% gospodarstw rolnych, a na terenie gmin miejskich nawet przez 37%.

Gospodarstwa rolne w woj. świętokrzyskim relatywnie częściej wytwarzają płody rolne na samozaopatrzenie i rynek lokalny. Wynika to oczywiście z mniejszej skali produkcji oraz mniejszego zaawansowania procesów specjalizacji i koncentracji produkcji rolniczej w woj. świętokrzyskim w porównaniu tak z całym Regionem

Wschodnim, jak i całym krajem. Znajduje to także wyraz w mniejszym odsetku rodzin, dla których główne (przeważające) źródło utrzymania stanowi dochód z gospodarstwa rolnego.

Wyniki przeprowadzonej analizy wskazują na zagrożenia dla zrównoważonego rozwoju rolnictwa w woj. świętokrzyskim. Chodzi przede wszystkim o ujemny bilans substancji organicznej na gruntach rolnych oraz nadmierny udział zbóż w strukturze zasiewów. Odnowa żyzności gleby jest bowiem warunkiem koniecznym zrównoważonego rozwoju rolnictwa.

Na terenie gmin miejskich ma miejsce wyraźna ekstensyfikacja rolnictwa, co byłoby nawet pożądane, gdyby nie także wyraźne wycofywanie się z działalności rolniczej. Nie jest to wskazane tak ze względu na potencjał produkcyjny rolnictwa w tych gminach, w tym potencjał ludzki, ale przede wszystkim na potrzebę rozwijania lokalnych systemów rolniczo-żywnościowych. Szybkimi krokami przybliża się nowe podejście do wartościowania społecznego rolnictwa i rolników – pozytywne w miejsce deprecjonującego.

Literatura

- Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] *Gospodarka przestrzenna*, A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.). Toruń, s. 29-43.
- Bański J., 2011, *Uwarunkowania sukcesu gospodarczego na wsi*, [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*. W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa, s. 61-76.
- Brouwer F. (red.), 2004, *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK Northampton, USA.
- Cioloş D. 2012, *Local Farming and Short Supply Chains: Enhancing the Local Dimension of the Common Agricultural Policy*. Conference Local agriculture and short food supply chains. Brussels, 20 April; http://ec.europa.eu/agriculture/events/small-farmers-conference-2012_en.html.
- EEA, 2006, *Urban Sprawl in Europe. The Ignored Challenge*. Report No 10. European Environmental Agency, Copenhagen.
- Falkowski J., 2009, *Zagospodarowanie podmiejskiej przestrzeni geograficznej w Polsce*, [w:] *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*. Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk, s. 217-233.
- FAO, 2011, *Food, Agriculture and Cities. Challenges of Food and Nutrition Security, Agriculture and Ecosystem Management in an Urbanizing World*. www.fao.org/feit.
- GUS, 2012, *Charakterystyka gospodarstw rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010*. GUS, Warszawa.

- GUS, 2013, *Obszary wiejskie*, Powszechny Spis Rolny 2010. GUS, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn.
- Halamska M., 2011, *Wiejskość jako kategoria socjologiczna*. *Wieś i Rolnictwo*, nr 1 (150).
- Huylenbroeck van G., Durando G. (red.), *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate, Hampshire-Burlington.
- Józwiak W., Ziętara W. (red.), 2013, *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002-2013*. GUS, Warszawa.
- Kopacz I., Mularczyk M., 2011, *Zróżnicowanie funkcjonalne gmin strefy podmiejskiej Kielc a poziom życia ludności*, [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? ... op. cit.* s. 251-268.
- Kuś J., Kopiński J., 2011, *Gospodarowanie glebową materią organiczną w kontekście zmian zachodzących w polskim rolnictwie*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, J. Zegar (red.). IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 43-68.
- LAFPTF, 2010, *The Good Food for All Agenda: Creating a New Regional System for Los Angeles*. Los Angeles Food Policy Task Force, City of L.A., Los Angeles.
- Marsden T., Sonino R., 2012, *Human Health and Wellbeing and the Sustainability of Urban-regional Food Systems*. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, t. 4, s. 427-430.
- Sadowski A., 2012, *Zrównoważony rozwój gospodarstw rolnych z uwzględnieniem wpływu Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*. Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu. *Rozprawy Naukowe*, nr 447, Poznań.
- Stanny M., 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
- TCC, 2010, *Cultivating Food Connections: Toward a Healthy and Sustainable Food System for Toronto*. Toronto Public Health Department and Food Strategy Steering Group. Toronto City Council, Toronto.
- Wilkin J. (red.), 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wrzaszcz W., 2009, *Bilans nawozowy oraz bilans substancji organicznej w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, [w:] *Z badań nad rolnictwem, ... op. cit.*, s. 7-84.
- Wrzaszcz W., 2012, *Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce*. *Studia i Monografie*, nr 155, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Woś A., Zegar J., 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J., 2006, *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*. *Studia i Monografie*, nr 133, IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J., 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa*. WN PWN, Warszawa.
- Zegar J. (red.), 2013, *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*. GUS, Warszawa.